

Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslam Öncesi Arap Yarımadasındaki Kâbe/Beytler?

The Kaaba/Bayts? In the Pre-Islamic Arabian Peninsula in terms of the Manifestation of the Holy and the Effect of the Environment

Hakan TEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assistant Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic
History

Tokat, Turkey

h.temir@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4142-6310>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 17 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2021

Sayı / Issue: 26 **Sayfa / Pages:** 120-149

Atıf / Cite as: Temir, Hakan. "Kutsalın Tezahürü ve Mekânın Etkisi Bakımından İslâm Öncesi Arap Yarımadası'ndaki Kâbe/Beytler? [The Kaaba/Bayts? In the Pre-Islamic Arabian Peninsula in terms of the Manifestation of the Holy and the Effect of the Environment]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 26 (June 2021), 120-149.
<https://doi.org/10.35415/sirmakifd.904737>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Özet

Arap Yarımadası'ndaki Mekke şehrinde bulunan Kâbe, inanç sahipleri için dinî bir mekân olmanın yanında mimarî açıdan da önem arz eden yapıdır. Kareye yakın planı, dört köşeli duruşu ve üstü kapalı mekân özelliğiyle sıradan bir yapı gibi gözükse de en az dört bin yıllık tarihiyle asırların tecrübesini taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim'in yeryüzünün ilk evi/ibadet mahalli olarak nitelendirdiği mekân, geçmişindeki gizemi de barındırır. İslâm Tarihi kaynaklarının bir kısmında inşa tarihi ilk insan Hz. Âdem'e kadar götürülse de buradaki veriler doğrulanması mümkün olmayan İsrâili kökenli rivayetler olduğundan konu hakkında kesin bir ifade kullanmak veya bilimsel bir duruş sergilemek zordur. İlahî emir nihayetinde kurulduğu bilinen mekânın tarihi Hz. Âdem neslinden gelen Hz. İbrahim ile netleşmeye başlar. Eşi ve oğlunu Mekke vadisine yerleştiren Hz. İbrahim oğlu inşaat işlerinde kendisine yardım edecek bir devreye ulaştığında Kâbe'nin duvarlarını yükseltmeye başlamışlardır. Kâbe inşasında daha önceki temel üzerine bir bina ettiği düşünülen Hz. İbrahim'in binayı inşa ederken herhangi bir yapıdan etkilenmiş olabileceği zor bir ihtimal olsa da Iraklı araştırmacılar onun Zigguratlardan esinlenerek böyle bir yapı inşa ettiklerini düşünürler. Şehrin merkezine kurularak sadelik ve tevazuyu simgeleyen bu yapının Zigguratlarla ilişkisi gerek mimari gerekse de inanç, ibadet ve ritüel bakımından kurulamamaktadır. Mekân üretiminde bir etkilenmenin söz konusu olmadığı bu ilahi mabet, diğer taraftan taklit edilebilirliği ve dinî simgesiyle Arap Kabilelerini etkilemiştir. Putperestliğe yönelen Araplar kutsalın içerisinde yaşamayı tahayyül ettiklerinde yaşadıkları bölgelerde Kâbe'ye benzer tarzda yapılar inşa etmişlerdir. Başkalarının hükmü altında yaşamak yerine, yarımadanın farklı noktalarında kendi soylarından gelen fertlerle özgürce yaşamayı tercih eden Araplar, siyasî alanda elde ettikleri özgürlükleri dini alana da taşımışlardır. Başkalarının inandığı bir ilaha inanıp kendi kimliklerinden soyutlanmak yerine kendilerinin belirlediği, kabilenin tarihiyle bağlantılı olan ve kendi tercihleriyle şekillenen bir dinî figür etrafında toplanmayı yeğleyen kabileler aradıkları ortamı putperestlikte bulmuşlardır. Sınırsız sayıda ilah edinmeye fırsat veren putperestlik kabilelerin kendilerine ait putları seçmelerine imkân tanımıştır. İlah edinecekleri putları belirleyen kabileler, onları yaşadıkları bölgelere veya yakınlarla yerleştirmişler ve bir müddet sonra onlara bir ev yapmayı düşünmüşlerdir. Onlar kutsal mekân üretiminde aşına oldukları Kâbe'yi rol model almışlardır. Kâbe merkezli mekân üretimi sonucunda İslâmî kaynaklarda adı "Kâbe" veya "Beyt" ile başlayan birçok yapı türemişlerdir. Bunlar Kâbe'yi prototip kabul ederken sadece mimarî açıdan etkilenmemiş, inanç, ibadet ve ritüel açısından da iktibaslarda bulunmuşlardır. Şekilsel benzerlik kare yapının benzerini kurmakla başlamış ve sonrasında Kâbe'nin müstemilatındaki basamak, kapı, tavan ve örtüye varana kadar en ince ayrıntılarına kadar kopya edilebilmiştir. İbadet açısından kurban, tıraş, tavaf, ihram ve hediye gibi değerler belirlenerek buraya hac veya umre maksadıyla gelenlere tavizsiz bir şekilde uygulanmıştır. Bunun en bilindik örneklerinden bazıları Lât, Büssâ ve Menât putlarının bulunduğu sunaklardır. Mevcut bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kâbe'nin diğer yapılar üzerindeki etkisi çok bariz bir şekilde kendisini ele vermektedir. Ancak İslâm ile putperest mabetlerinin yıkılması, tahrip edilmesi veya üzerlerine yeni binaların inşa edilmesiyle haklarındaki bilgiler yeterli miktarda günümüze ulaşmamıştır. Bu eksiklikle birlikte Kâbe'nin mekân üretiminde örnek bir bina olduğunu söylemek rahatlıkla mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Kâbe, Tapınak, Mabet, Mekân.

Summary

The Kaaba, located in the city of Mecca in the Arabian Peninsula, is not only a religious place for believers but also an architecturally important building. Although it looks like an ordinary building with its almost square plan with four corners and a covered space, it carries the experience of centuries with its history of at least four thousand years. The place, which the Quran describes as the earth's first home / place for worship, also contains the mystery of its past. Although it was dated to the first human being "Adam" in some of the sources of Islamic History, it is difficult to make a definite statement on the subject or to take a scientific stance, since the data here are rumours of Israeli origin, which cannot be verified. The history of the place, which is known to have been established with the divine order, is becoming clear with Abraham, descendant of Adam. Abraham, who settled his wife and son in the valley of Mecca, started to raise the walls of the Kaaba when his son reached the age to help him in the construction works. Although it is unlikely that Abraham, who is thought to have built the Kaaba on the previous foundation, was influenced by any structure while constructing the building, Iraqi researchers think that he was inspired by the Ziggurats. The relationship of Ziggurats with this building, which was built in the centre of the city and symbolizes simplicity and humility, cannot be established in terms of architecture, belief, worship, and ritual. This divine temple, which was not inspired by any existing building, affected the Arab Tribes with its imitable character and symbolic religious power. When the pagan Arabs sought living in the sacred, they built structures similar to the Kaaba in the regions they lived. Arabs, who preferred to live freely in different parts of the peninsula with members of their own lineage instead of living under the rule of others, carried their political freedoms to the religious field. The tribes, who preferred to gather around a religious figure that was determined and shaped by their own preferences and was related to their history, instead of believing in a deity of the others and isolating from their own identities, found the environment they were looking for in paganism. The idolatry that gave the opportunity to acquire an unlimited number of deities allowed tribes to choose their own idols. The tribes, who determined the idols they would adopt, placed them in the regions where they lived or close to them, and after a while they thought of building a house for them. They took the Kaaba as model while building their own sacred places. As a result of the Kaaba-centred constructions, many structures whose names start with "Kaaba" or "Bayt" in Islamic sources have emerged. While they accepted the Kaaba as a prototype, they were not only influenced by architecture, but also borrowed elements of belief, worship and ritual. At first, the square structure was roughly imitated, and then it was copied down to the smallest details, down to the steps, doors, ceilings and covers in the outbuildings of the Kaaba. Religious services such as sacrifice, shaving, circumambulation, ihram, and gifts were imposed without compromise to those who went there for pilgrimage or umrah. Some of the most well-known examples of this are the altars with the idols of Lat, Bussa and Manât. As understood from the available information, the effect of the Kaaba on other structures reveals itself clearly. However, sufficient information about them did not reach today due to the demolition and destruction of pagan temples with Islamic rule or the construction of new buildings on them. With this deficiency, it is easily possible to say that the Kaaba is exemplary in producing a building.

Keywords: History of Religions, Kaaba, Temple, Sanctuary, Place.

Giriş

Kâbe, tarihî bir yapı olarak, en az 4 bin yıllık geçmişi bulunan kutsal bir mekândır. Kur'an-ı Kerîm'de yeryüzünün ilk Beyt'i olduğu bildirilen yapının tarihî konumu Hz. İbrahim'in inşasıyla/ihyasıyla¹ belirginleşmiş ve çok eski dönemlerinde var olduğu anlaşılan mabet insanlığın geçirdiği evrelere şahit olmuştur. Elbette ki bu uzun süreç içerisinde beşerî ya da ilahî dinlerin etkisinde kalmış ve yapı kutsallık noktasında yegâne olmasıyla da birçok yapıyı etkilemiştir.

Bir etki-tepki sürecinin aktörü olduğu anlaşılan Kâbe'nin bu özelliğinin net bir şekilde ortaya konulmasında tarih ilminin yöntem ve metotlarının kullanılmasının yeterli olmayacağı aşikârdır. Kutsal mekânların çok yönlü etkilerini tespitinde Sosyal Bilimler içerisinde neşet eden Din Fenomelajisi'nin kutsal, kutsal mekân ve zaman kavramlarına yüklediği mana ve bunları değerlendirmede kullandığı metotları hesaba katılmalıdır. Henüz genç sayılabilecek bu disiplin, herhangi bir dinin veya mekânın tarihsel gelişimiyle ilgilenmek yerine kutsal zaman, mekân, ritüel ve inanç bakımından dinlerin ortak noktalarını bulmaya çalışır.²

İnsanlık tarihiyle özdeş kabul edilen din, fıtrattan gelen inanma güdüsünü karşılayan, hayatı şekillendiren bir olgudur. Dini anlamlı kılan temel öge ise kutsal inancıdır. Derin bir dinî saygı uyandıran, uğrunda can verilecek kadar değer atfedilen, biricik, yegâne, mukaddes, tabiatüstü gerçekliği bulunan ve karşı çıkılmaması gereken aşkın nitelik olarak kabul edilen kutsal, dinlerin asıl unsurudur.³ Kutsalın zaman, mekân, eşya, insan, hayvan ve olay üzerinde tezahür etmesiyle dünyevî manada kutsallık algısı da başlar.

Tüm dinlerde kutsalın görünen ya da bilinen şeyler üzerine sirayeti söz konusudur⁴ ve bu yönüyle mekânlar birbirine denk değildir. Eliade'nin ifadesiyle "Dindar insan nazarında mekân türdeş değildir."⁵ Bir mekâna kutsallık atfedip, onun diğer yerlerden ayrı tutulması geleneği farklı varyantlarıyla tüm dinlerde mevcuttur. İlahî dinlerde yüce yaratıcının işaret ettiği, değer verdiği veya dinin elçisinin hayatıyla ilişkili yerler; kültlerde ise putların koruma altına alındığı veya ölmüş ataların kabile fertlerine görüldüğü tapınaklar kutsal alanlardır ve

¹ Bakara, 2/127.

² Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 13.

³ İskender Oymak, "Akçadağ ve Çevresinde Kutsal Mekân Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 445.

⁴ Mircea Eliade, *Sacred And Profane: The Nature of Religion*, çev. Willard R. Trask (New York: Harcourt Brace Jovanovich/Harvest Book, 1959), 11.

⁵ Eliade, *Sacred And Profane*, 20.

diğer yerlerden farklıdır. Nitekim Babilonya ve Asurlular'ın kutsal için inşa ettikleri Ziggurat adını alan yüksek yapılar tanrının yeryüzüne inerken dinlendiği mekânlar olarak görüldüğünden sıradan mekânlardan farklıdır.⁶

Kutsal mekânların gizli güçler tarafından korunduğu fikri hâkim olduğundan ilk zamanlardan itibaren kutsalın yakınında veya içinde yaşamak niyetiyle tapınak ve mabetlerin etrafı yerleşim alanı olarak tercih edilmiştir.⁷ Fakat kutsal mekânın etrafında yaşamaya güç yetiremeyenler ya farklı bir kutsala yönelmiş ya da kutsal kabul edilen mekânın tesirinden kurtulamayıp taklidini yapmaya çalışmışlardır. Yeni dinî mekânın üretiminde eskilerin örneği kaçınılmaz olmuştur. Bir kurum olarak tapınağın ve onunla ilişkilendirilen kültürün böyle bir devamlılığın en ilginç örneklerinden birisini oluşturduğuna inanan Lundquist, Yakın Doğu'daki mabetler arasında benzerlik olduğunu düşünür. Zamana, mekâna ve kültürel benzersizliğe bakılmaksızın ortak "desenlerin" tüm eski mabetlere uygulanabileceğini iddia eder ve farklı açılardan yapılar arasındaki benzerliği ortaya koymaya çalışır.⁸

Mekânın üretimi veya tesiri Kâbe özelinde incelenmesi gereken bir konudur. Zira Hz. İbrahim'in Kutsal Kâbe'yi inşa ederken eski Irak'taki ibadethanelerden ve Zigguratlardan mimarî yönden etkilenmiş olabileceği iddiası ortaya atılmıştır. Diğer taraftan Kâbe prototipinin Mekke'de belirmesinden sonra "Sindâd Kâbe'si", "Beytürrabe", "Kâbetü Negrân" ve "Kâbetü Yemen"⁹ şeklinde tasniflerin oluşması mekânlar arası etkileşimin olabileceği tezini güçlendirmiştir. Ancak isim benzerliklerinden veya Lundquist yaptığı gibi mimarî kalıntılardan hareketle karşılaştırmalı yaklaşım yapılması tatmin edici olmayabilir. Bu çalışmada ikna edici veriler elde etmek için Kâbe başka yapılarla karşılaştırılırken kültürel sürekliliğe karşı süreksizlik ifade eden kriterler gözetilerek yapı tarihi perspektif, inanç, ritüel ve mimarî açılardan değerlendirilecektir.

---

⁶ Salim Ögüt, "Harem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/127.

⁷ Eliade, *Sacred And Profane*, 12.

⁸ Bk. John M. Lundquist, "What is a Temple?: A Preliminary Typology", *From Temples in the Ancient World: Symbols and Ritualism* (1994), 83-11.

⁹ İbrahim eş-Şerîf, *Mekke ve Medine*, 143.

1. Kutsal Mekân Bakımından Ziggurat-Kâbe ve Yapılar Arası Etki İddiası

1.1. Zigguratın Tanımı ve Özellikleri

Mezopotamya'da yaşayan milletlerin dillerinde "Tanrıdağı", "yüksek mekân" ve "yükseltilmiş yere kurulan" manalarına gelen Zigguratlar,¹⁰ tespit edildiği kadarıyla ilki M.Ö. 5 binli yıllarda¹¹ ve sonuncusu M.Ö. 5. asırda inşa edilen daha çok Ön Asya topluluklarından Sümer, Akad, Asur ve Bâbillilere ait tapınaklardır.¹² Mezopotamya vadisine ve Batı İran platosuna has olan bu yapılar, şehirlerin ve ülkelerin başyapıtlarıdır.¹³

İlk başlarda anıt mezarı olarak inşa edilen Zigguratların bir müddet sonra tapınak hüviyeti almış olmaları üzerinde durulur.¹⁴ Çünkü Eski Mezopotamya uygarlıkları, her şehir devletinin kendi koruyucu tanrısına ait olduğuna ve şehirlerin yönetiminin tanrılar tarafından bir krala verildiğine inandıklarından onların mezarlarının güvende olacağı mezarla inşa etmişlerdi. Kralla tanrılar arasındaki yakın ilişkiyi hesaba katarak tanrıların yeryüzüne indiklerinde bu mekânları tercih edeceğine düşünüldüğünden¹⁵ mezar olarak inşa edilen yapıların tepesine dört köşeli mekânlar kurup, zamanla buraları tapınma unsurları haline dönüştürmüşlerdir. Koruyucu tanrılarını onurlandırmak isteyen Sümerler, heykellerle süslenmiş anıtsal Zigguratlar tasarlamaya gayret etmişlerdir.¹⁶

Zigguratların hepsi aynı değildi. Geneli dikdörtgen, kısmen oval ya da kare platformlar üzerinde kurulsalar dahi en üst katmanda tanrılar için tesis edilen kült odası dört köşeliydi.¹⁷ İki ila yedi arasında değişen piramidal tabakaların son/teras katındaki kült odası tapınağın en kutsal alanlarıydı.¹⁸ Gökyüzüyle bağlantı noktası olarak kabul edilen odaya ulaşmayı sağlayan merdivenler ise yer ve gök arasında bağı kuran vasıtalar olarak algılanırdı.¹⁹

¹⁰ Andre Parrot, *The Tower of Babel*, çev. E. Hudson (London: SCH Press, 1955), 57.

¹¹ Bkz. Süleyman Âmir, *el-Irak fi't-târihi'l-kadîm* (Musul, Dâru'l-kütübi't-Tıba'a, 1993), 120.

¹² Benno Landsberger, "Sümerler", çev. Mebrure Osman Tosun, *Ankara Üniversitesi Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/5 (Temmuz-Ağustos 1943), 89; Hüveyde İhsan Kamil-Muhammed Yusuf Muhammed, "Simat ve Enmatü'l-İmaretü'd-Diniyye fi'l-İraki'l-Kadim", *Mecelletü'l-Melviyye li'd-Dirasati'l-Asariyye ve't-Tarih* 3/6 (2016), 166.

¹³ Kamil-Muhammed, "Simat ve Enmatü'l-İmaretü'd-Diniyye", 167.

¹⁴ İmad Abdülazim Ebu Talib, *Tarihü Iraki'l-Kadim* (Kahire: Mısru'l-Arabiyye, 2014), 147.

¹⁵ Hunt Courtney, *The History of Iraq* (London: Greenwood Press, 2005), 13.

¹⁶ Courtney, *The History of Iraq*, 15.

¹⁷ Yunus Emre Yıldırım, *Geç Kalkolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Mezopotamya Tapınaklarının Mimari Gelişimi ve Toplumsal Önemi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38.

¹⁸ İmad Abdülazim, *Tarihü Iraki'l-Kadim*, 147; Kamil- Muhammed, "Simat ve Enmatü'l-İmaretü'd-Diniyye", 167.

¹⁹ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, çev. Özcan Buze (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 181.

Coğrafi koşullar sebebiyle Zigguratların hammaddeleri çoğunlukla elle yoğrulup güneşte pişirilen çamur tuğlalardı.²⁰ Güneşte pişirilen tuğlalar dış kısma, kerpiç dolgu malzemesi ise iç kısma konulurdu.²¹ Dıştaki malzeme, adına tapınak inşa edilen tanrının astrolojik özelliğine göre renklendirilirdi. Estetik gayelerle tapınakların iç ve dış mekânları süslenir, birbirleriyle paralel girinti ve çıkıntılarla, renkli süslemelerle, mozaikler ve çeşitli resimlerle mekân çekici hale getirilirdi.²²

Kozmik dağ inancı gereğince Zigguratlar genellikle yüksek tepelerin üzerine uzunlamasına kurulurlardı. Beşerî dinlerde dağlar ve yüksek noktalar, tanrılara en yakın alanlar olarak algılandıklarından, buralar kutsalın inşasında bariz simgeler olmuşlardı.²³ Nitekim Mısır'da yüksek noktalara inşa edilen kuleler tanrılarının yeryüzüne iniş kapısı olarak düşünülmüştü. Mezopotamya'da tanrılarının buradaki yüksek noktaya indiğini ifade etmek için kutsal şehrin adı Bâbil (tanrılarının indiği yer) olarak isimlendirilmiş ve dünyanın merkezi kabul edilmişti.²⁴

Yerel inancıya göre tapınağın planı ve ölçüleri tanrı tarafından krala açıklanırdı.²⁵ Fakat bu tür dinî mekânlarının dört köşeli ve ardışık yükselen yapılar olmaları bilinçli bir tercih kabul edilebilir. Astronomik gözlemlerin yapıldığı bu tür mekânlar, dünyanın dört bölgesine veya ana yönlere ve kutup yıldızı gibi çeşitli gök cisimlerine yönelikti. Zira Irak'ın eski sakinlerinden Ubaid Hanedanlığına ait tapınaklarında ana yönleri gösterme gibi bir gelenekleri mevcuttu.²⁶ Dört köşeli kutsal mekânların katmanlı yapıları, aynı zamanda, cennete doğru art arda yükseliş fikrini ifade etmekteydi.²⁷

Fonksiyon açısından, yüksek yapılar sayesinde tanrılarının insanlara yakın olduğuna ve tanrının yeryüzüne indiğinde buralarda dinlendiğine inanılırdı. Özellikle yılbaşlarında kendilerine tahsis edilen mekânlarda konakladığı düşünülürdü. Zigguratlar dağ yamaçlarına

²⁰ Kutsal Kitap, *Yaratılış*, 11/3-4.

²¹ İmad Abdülazim, *Tarihü Iraki'l-Kadim*, 147; Kamil-Muhammed, "Simat ve Enmatü'l-İmaretü'd-Diniyye", 171.

²² Abdullah Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 79; İmad Abdülazim, *Tarihü Iraki'l-Kadim*, 147.

²³ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2003), 363.

²⁴ Muhammed Beyûmi Mehran, *Tarihü Iraki'l-Kadim* (İskenderiyye: Darü'l-Ma'rife, 1410/1990), 215. Hatta Babil'in birçok adı bulunmaktaydı ve bunların arasında "Göğün ve yerin temel evi", "Gök ile Yer arasındaki bağ" anlamları da mevcuttu. Bk. Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler* (Ankara: Gece Yayınları, 1992), 21.

²⁵ Lundquist, "What Is a Temple? A Preliminary Typology", 94.

²⁶ Hasan Paşa, *Tarihü'l-Fennü fi Iraki'l-Kadim* (Kahire: Mektebetü Nahdetü Mısriyye, 1956), 22-40.

²⁷ Eser-Kılıç, "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri", 420; Yıldırım, *Mezopotamya Tapınaklarının Mimarî Gelişimi*, 24.

inşa edildiklerinden en tepede tapınağa ulaşmak için merdiven sistemi bulunurdu.²⁸ Sadece gözlem yapanların ve rahiplerin girdiği bu kutsal odalar, rahipleri sel, afet ve saldırılardan korumaya yönelik güvenli bölgelerdi.²⁹ Sosyal, ekonomik ve dinî yönleriyle ön plana çıkan Zigguratlar dinî törenlerin, bayramların, özel günlerin ve ibadetlerin sıklıkla icra edildiği mekânlardı.³⁰

Mezopotamya uygarlıklarında tapınak, bolluk ve refah ile ilişkilendirilip dokunulması yasak kutsal mekânlar olarak algılanırdı. Tapınağın yıkımı veya kaybı, tapınağın bulunduğu topluluk için felaket ve ölümcül olarak görülürdü.³¹

1.2. Kâbe'nin Tanımı, İnşası ve Ritüelleri

Arapçada küp şeklindeki dört köşeli, kare veya kareye benzer yapılar için kullanılan “ka'b”³² kökünden türeyen Kâbe, ismini yapısal özelliğinden alır. Çünkü Araplar, kareli, dört köşesi bulunan ve küpe benzeyen binalara kâbe derlerdi.³³ Kutsal Mekânlar fonksiyonları kadar, tarih sahnesindeki üstlendikleri rol ve etkiye bağlı olarak çeşitli isimler alabildiğinden Kâbe de birçok isimle anılmıştır. Eve benzemesinden dolayı Beyt,³⁴ etrafında cana kıymanın yasak olmasıyla Harem³⁵ gibi isimler olsa da en meşhur olanı Kâbe veya Kâbe-i Muazzama terkidir. Mekânın Kâbe ismini almasında ilahî bir etki var mıydı bilinmez; ancak dört köşesiyle ilgileri üzerine çektiği ve sembolize ettiği anlamlarla Arapların İslâm öncesinde beğenisini kazandığı ve bu dönemde yapısal özelliğine özellikle vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Taş devrinden itibaren dört köşeli yapıların dünyanın her bir köşesini temsil ettiği inancı,³⁶ yer ile göğü aynı düzlemde temsil etmesi ve dört temel yönü göstermesi bakımından işlevselliği bu tür yapılara olan ilgiyi arttırmış olmalıdır.

²⁸ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Filiz Ofluoğlu (İstanbul: Varlık Yayınları, 2006) 105.

²⁹ Harry Sakz, *Azmetü Babil*, Arapça trc. Amir Süleyman (London: Müessetü'l-Kütüb, 1966), 74.

³⁰ Yıldırım, *Mezopotamya Tapınaklarının Mimarî Gelişimi*, 45-54.

³¹ Lundquist, “What Is a Temple? A Preliminary Typology”, 97.

³² Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerâî (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 1/207.

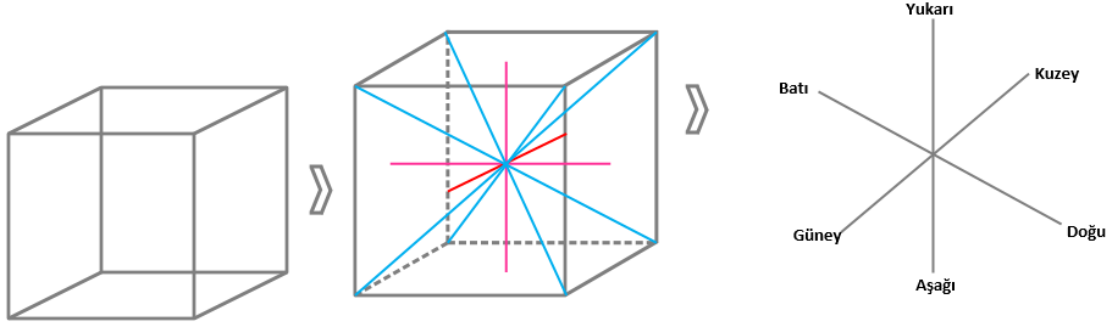
³³ Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, es-Sa'lebî, *Fıkhü'l-luğa ve sırrü'l-Arabîyye*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi (Beyrût: İhyâü Turasi'l-Arabî,1422/2002), 25; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed Avvad (Beyrût: Dâru İhyâü Turasi'l-Arabî, 2001), 1/211; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3. Basım (Beyrût: Dârus's-Sadr, 1414), 1/718. Güney Arabistan'da putların bulunduğu “Bit” veya “Mahten”³³ (المختن) olarak ifade edilen yerler de Mekke'deki Kâbe ile aynı fonksiyona sahipti. Bk. Cevâd Alî, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 4. Basım (Beyrût: Dâru's-Sâkî, 1422/2001), 3/190. Eski Yemen'de tapınak için kullanılan en yaygın iki terim *mhrm/hrm* ve *byt* idi. Bk. Maraqtan, “Sacred spaces in ancient Yemen”, 108.

³⁴ Bakara, 2/125.

³⁵ Mâide 5/2, 97.

³⁶ Lundquist, “What Is a Temple? A Preliminary Typology”, 92.

Şekil 1: Kâbe'nin şekli ve yönlerle bağlantısı³⁷

Kur'an-ı Kerim'de yeryüzünün ilk evi olduğu bildirilen Kâbe'nin³⁸ kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği tarihçiler arasında tartışma konusudur. İlk dönem müelliflerinden İbn İshâk (ö. 151/768),³⁹ İbn Hişâm (ö. 218/833),⁴⁰ İbn Sa'd (ö. 230/845),⁴¹ Ezrakî (ö. 250/864),⁴² İbn Kuteybe (ö. 276/889),⁴³ Taberî (ö. 310/923),⁴⁴ Süheyli (ö. 581/1185)⁴⁵ ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)⁴⁶ buranın yapılışını Hz. Âdem'e kadar götürülen rivayetler aktarırlar. Adı sıklıkla İsrailiyatla anılan Vehb b. Münebbih'in aktardığı bilgiye göre Kâbe'yi ilk inşa eden Hz. Âdem'di. O, yeryüzüne indirildiğinde böyle bir bina üretmek durumunda kaldı.⁴⁷ Mekâna biraz daha kutsallık ve gizem atfetmek isteyenler ise burasını meleklerin inşa edip etrafında tavaf ettiklerini dile getirirler. Ezrakî'nin rivayetine göre Allah'ı Tealâ yeryüzünde ilk önce

³⁷ Hiba Alhawasli- Mohammad Reza Bemanian, "The Impact of Holy Kaaba Cubic Shape on The Incorporeal Space", *Journal of Islamic Architecture* 5/2 (2018), 106.

³⁸ Âl-i İmrân, 4/96.

³⁹ Muhammed b. İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Süheyli Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1398/1978), 94.

⁴⁰ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik Hasan b. Eyyub İbn Hişâm, *et-Ticân fi mulûki Himyer*, 2. Basım (San'a: Merkezu'd-Derâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347/1928), 17.

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/35.

⁴² Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh Ezrakî, *Ahbâru Mekke vemâ cæ fihâ mine'l-â'sar*, thk. Rüşdi Salih (Beyrût: Dâru'l-Endülüs, ts.), 1/37.

⁴³ İbn Kuteybe Süheyli'nin iddiasına göre Hz. Âdem zamanında Kâbe insanların etrafında tavaf ettiği ve yakınında ünsiyet bulunduğu kırmızı yakuttan bir çadırıdır. Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâş (Kâhire: Hey'etü'l-Mısıriyye, 1992), 559.

⁴⁴ Taberî'de binanın yapımını Hz. Âdem'in oğlu Şit'e izafe eder. Bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü't-Taberî* (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387/1968), 1/162.

⁴⁵ Bkz. Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheyli, *Ravdû'l-unûf fi tefsîri's-sîreti'n-nebevî li İbn Hişâm*, thk. Ömer Abüsselam (Beyrût: Dâru İhyaü't-Turâsi'l-Arabi, 1421/2001), 2/173.

⁴⁶ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 1/214.

⁴⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/39; Ebü'r-Rebî Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî (ö. 634/1237), *el-İktifâ' fi Megâzî Resûlillâh ve's-Selâseti'l-Hulefâ'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/2000), 1/32.

Kâbe'yi yarattı,⁴⁸ ardından Hz. Âdem Kâbe'yi yedi defa tavaf etti.⁴⁹ Ancak tarihçiler Hz. İbrahim öncesine götürülen rivayetleri İsrailiyat ürünü kabul ederek bu tarzdaki rivayetleri doğru bulmaz ve tamamını efsanevî anlatım olarak değerlendirirler. Zira bunlar İslâm öncesi döneminin anlatıdır. İslâmî dönem anlatıları ise daha çok mekânın Hz. İbrahim ile oğlu İsmâil tarafından inşa edildiğinden ve onların dualarından bahsederler.

Süreç içerisinde birçok defa yenilenen Kâbe'nin ilk banisinin kim olduğunu tarih ve arkeoloji verilerine bakarak netleştirmek mümkün olabilir. Üstelik miladî 4. asırdan itibaren netleşmeye başlayan Mekke tarihinin daha öncesi ise sınırlı ya da aralıklı birkaç bilgiden ibarettir. Bu bilgilerin büyük bir kısmı halk arasında yerel tasavvurlar olduğundan hepsini aynı anda doğrulamak veya reddetmek mümkün değildir. Tarih verilerinin eksikliğini gidermenin yollarından bir tanesi mekânda yapılacak arkeolojik kazılardır. Ne var ki Kâbe'ye duyulan aşırı kutsiyet sebebiyle hiçbir arkeolojik kazı veya analiz yapılamamaktadır.⁵⁰

Kâbe tarihindeki belirsizlik yapının diğer mabetler karşısında konumunu belirlemeye kâfi gelmediğinden başka dinamikleri esas almayı zorunlu kılmaktadır. Kâbe özelinde yapılacak bir karşılaştırmada mimarî veya iç ve dış mekân dizaynı kadar dinî semboller, kutsallık ifade eden törenler ve ritüel yerleştirmeleri süreklilik arz eden imgeler de esas alınmalıdır.

1.3. Ziggurat-Kâbe Arasındaki Etkileşim İddiası ve Değerlendirilmesi

Tarih boyunca Kâbeleri inceleyen Hâşim Abdülkerîm, Ziggurat-Kâbe arasında bir etkileşim olduğunu düşündüğünden "Hz. İbrahim, heykel, put ve kutsal nesnelere bolca üretildiği Ur şehrinde doğup büyümüş ve Allah tarafından Kâbe'yi inşa etmekle görevlendirildiğinde bu etki gün yüzüne çıkmıştı. Zaten Kâbe mühendislik açısından Zigguratların en üst katındaki mabetlere benzer. Zigguratlara benzer bir yapı inşa etmek isteyen Hz. İbrahim muhtemelen yeteri kadar malzeme bulamadığından Kâbe'yi tek katlı yapmak zorunda kaldı. Sadece binanın dış yapısına bakarak Hz. İbrahim'in Irak'taki mabetlerden etkilendiğini ve onlarda bulunan bazı müstemilatı veya ritüeli taşıdığını söyleyebiliriz."⁵¹ şeklinde bir iddiada bulunmuştur. Abdülkerîm'in iddiaları ilk bakışta makul gibi görünse de fenomenolojik açıdan incelenmeye muhtaçtır.

⁴⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/32.

⁴⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/37.

⁵⁰ Yılmaz Can, "Kâbe", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 7 (Ağustos 1993), 67-92. 67.

⁵¹ Hâşim Abdülkerîm, "el-Ka'bât abre't-Târih", *Mecelletü İbhas Külliyyetü Terbiyyü'l-İslâmiyye*, 12/1 (2012), 511.

Resim 1: Ur Zigguratının günümüzdeki kalıntılarında görünüm.⁵²

Hız. İbrahim'in doğduğu Ur şehrinde M.Ö. 2112 yılında yönetimi ele geçiren hanedanlık⁵³ bölgede inşa edilen yapıların projesini de örnek alarak büyük bir inşaat başlattı ve Ay tanrısı Nanna'nın tapınağı olan büyük Zigguratı Ay'ın görünme açısını da hesaplayarak büyük bir kompleks üzerine kurdu.⁵⁴ Çocukluk ve gençlik dönemini Ur'da geçiren Hz. İbrahim'in bu büyük Zigguratı haberdar olması muhtemeldir. Kâbe'nin dikdörtgen yapısıyla Zigguratlara şeklen benzediği iddiası da kısmen makuldür. Çünkü Zigguratların tepesinde bulunan kare yapı ile aynı mimarî özellikteki Kâbe motifi benzeşmektedir. Kurban ve dua gibi dinî ritüellerin iki yapının ibadet hayatının bir parçası olduğu da bir gerçektir.

Abdülkerîm'in dikkatinden kaçmış olsa da Müslümanların Kâbe'yi dünyanın merkezi görmeleriyle Zigguratları "Kozmik dağın" merkezinde gören Mezopotamya uygarlıklarının⁵⁵ düşünceleri benzerdir. İlkel inançlarda dağlar, ilahlara en yakın mekânlar olarak görüldüğünden kutsalın tezahür ettiği mekânlar ile dağlarla ilişkilendirilir ve "Kozmik dağ" inancı şiddetle savunulur.⁵⁶ Evreni ayakta tutan dağlar, yeryüzü ile gökyüzü arasındaki bağın

⁵² Mezopotamya'nın en büyük ve en iyi korunmuş zigguratlarından biri Ur'daki büyük Ziggurat'tır. Bkz. <https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/ancient-near-east1/x7e914f5b:neo-sumerian-ur-iii/a/ziggurat-of-ur>

⁵³ Michael Roaf, "Palaces and temples in Ancient Mesopotamia", in *Civilizations of the Ancient Near East*, Sasson Vol I (1995), 104; C. W. Ceram, *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler -Arkeolojinin Romant-*, çev. Hayrullah Örs, 10. Basım (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015), 310.

⁵⁴ Courtney, *The History of Iraq*, 19; İmad Abdülazim, *Tarihü Iraki'l-Kadim*, 147; Amelia Carolina Sparavigna, "A Ziggurat and the Moon", *PHILICA Article* (June 18, 2016), 618.

⁵⁵ Eliade, *Sacred And Profane*, 40.

⁵⁶ Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, 22; Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 360.

kurulduğu mekânlar olarak algılandığından kutsal görülen mabetler dağ motifine uygun olarak inşa edilirdi.⁵⁷ Kutsalın buralarda tezahürüyle üç kozmik yüzey (gök-yer ve yeraltı) bir araya gelerek göklerde tahtı bulunan tanrının evreni, kutsal mekân ve yerin altı aynı düzlemde bulunurdu. İşte bu nokta üzerine inşa edilen yapılar, inanç sahiplerine göre, dünyanın merkezindeydi.⁵⁸ İlahî dinlerde de benzer şekilde kutsal mekân düşüncesiyle inşa edilen yapılar, etrafında şekillenen şehirler ve kutsalın yeryüzüne iniş noktası olarak algılanırdı.⁵⁹ Ayrıca her iki yapıda ev tarzı inşa olmasıyla Bachelard'ın mekân tasavvurundaki dikey varlık düşüncesiyle örtüşür.⁶⁰ Ne var ki, birkaç açıdan iki yapı arasında bir ilişki kurmak mümkün olsa da detaylı incelendiğinde aralarında birçok açıdan farklılık ve zıtlıkların olduğu görülecektir.

İlk iddia normal bir bakış açısıyla makul gözükse de günün şartlarına ve Hz. İbrahim'in mücadelesine uygun düşmez. Ur şehrinde bulunduğu süre içerisinde putlara karşı duran ve vakit bulduğunda onları yıkan birisinin yıllar sonra benzer mekânı canlandırması makul bir davranış olamaz. Kâbe ve Ziggurat dört köşeli planlarıyla benzerlik arz etmekle birlikte kuruluş tarzı, amacı, yapısal ve işlevsel amaçlarıyla çok farklıdır. Şöyle ki Hz. İbrahim aldığı ilahî emir gereği (iddialara göre temeli daha önceden atılmış bir mekânı) Allah'ın dilemesiyle ibadet amaçlı yapmıştır. Zaten ilahî dinlerde iradî güç en yüce manada yaratıcıya aittir ve kutsalın belirleyicisi de bizzat kendisidir.⁶¹ Gizemli yapıları tam olarak çözülemese de Zigguratların planlayıcısı ise insan aklı olup, ilk ortaya çıkış gayeleri ibadet mekânı,⁶² tanrıların yurdu veya herkes için kutsal bir yer olmaktan çok buraya naaşı gömülen yöneticilerin ölü bedeni içindir.⁶³

Kâbe ile Zigguratlar şekil açısından benzeseler dahi yapı bakımından çok farklıdırlar. Öncelikle Zigguratlar iki ila yedi katlı yükseltileriyle güç ve azamet simgesiyken, Kâbe tevazuunun ve yüce yaratıcının göklerde değil de her yerde olduğunun işaretçiydi. Yedi katlı binanın her bir katı yedi büyük tanrıyı simgelemekteydi ve katların yüksekliğine bağlı

⁵⁷ Stolov, Yehuda, "Jewish Religious Narratives on Jerusalem and Their Role in Peace Building", *Religious Narratives on Jerusalem and Their Role in Peace Building*, Edt. Konstanze Von Gehlen, Jerusalem. 2009, 51

⁵⁸ Eliade, *Sacred And Profane*, 36.

⁵⁹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 360-361

⁶⁰ Bkz. Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, çev. Aykut Derman (İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1996), 45.

⁶¹ İskender Oymak, "Akçadağ ve Çevresinde Kutsal Mekân Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2000), 446.

⁶² Courtney, *The History of Iraq*, 13; Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 78.

⁶³ Ceram, *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler*, 110.

olarak putların kutsiyet derecesi belirlemekteydi.⁶⁴ Kâbe'nin imarında ise böyle bir niyet güdülmemişti.

Yağmur ve şimşeklere karşı üzeri kapalı korunaklı Zigguratların tersine, Kâbe ilk inşa edildiğinde üstü açık dört duvarlı sade yapıydı. Kâbe yapı olarak civar dağlardan getirilen bazalt taşlarla örülmüştü, Zigguratlar ise dışı pişirilmiş tuğladan dolgu malzemesi kerpiçten mamul yapılarıdır.⁶⁵ Hz. İbrahim'in kerpiçin meşhur olduğu bir yerde ustalık öğrendiği farz edilse dahi onun taştan bina inşa etmesini beklemek uzak bir ihtimaldir.

İnanç ve ritüel bakımından iki yapı karşılaştırıldığında kurban ve dua açısından benzer olmaları söz konusu edilse de bunlar dinlerin birçoğunda, hatta en ilkel dillerde dahi ortak olan ibadetlerdir. Diğer türlü Kâbe'deki, tavaf, harem, himâ, ihram, hac merkezi ve hediye gibi ritüellerin hiçbirisi Zigguratlarda bulunmaz. Bu durum da iki yapı arasındaki bağlantıyı büyük oranda ortadan kaldırır. Zigguratlar "tanrılar için mesken yerleri oldukları ve her şehrin kendi koruyucu tanrısı" olduğu için halka açık ibadet veya törenler için yerler değildi. Neticede dinî fenomenlerden yola çıkarak Kâbe-Ziggurat karşılaştırılması yapıldığında Kâbe'nin inanç, ritüel ve mimarî açıdan orijinal bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim'in Ur'da doğması ve buradaki mimarî yapıdan haberdar olması iki yapı arasındaki tek bağlantı olarak durmaktadır.

2. Kâbe Figürünün Putperest Mabetleri Üzerine Etkisi

Arap Yarımadası'nda kuzey-güney istikametinde başlayan putperestliğin Hicaz bölgesine sirayeti Amr b. Luhay⁶⁶ ile başlatılır. Yeni dinî harekâta izin veren Amr, sıfırdan bir mekân tasavvuru yerine var olan kutsal mekânları dönüştürmeyi makul buldu. Muvahhit dinin sembolü olan Kâbe'yi merkeze alıp, çeşitli evsaflardaki putları yerleştirip, Tanrının yazın Taîf'teki el-Lât, kışın ise Havran'daki Uzzâ tapınağında hulûl ettiğini söyleyerek ilahların tezahür ettiği mekânların sayısını çoğalttı.⁶⁷

⁶⁴ Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 79.

⁶⁵ Ahmed Emin Selim, *Hadâratü'l-İraki'l-Kadim* (İskenderiyye: Dârü'l-Ma'rife, 2011), 387.

⁶⁶ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 8; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/100. Bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 11.

⁶⁷ M. Hanefi Palabıyık, "İslâm Öncesi Hicaz Putlarından/ Beytlerinden 'Zülhalesa'", *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 171.

2.1. Putperest Mabetleri ve Özellikleri

Mekânı kutsama Arapların Kâbe'nin inşasıyla haberdar oldukları bir durumdu. Çeşitli vesilelerle politeizme kayan Araplar, putlara ibadet etme konusunu kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirerek Tagût (طواغيت) adı verdikleri puthâneler yaptılar.⁶⁸ Kutsalın içinde veya kutsallaştırılmış yapıların yakınında yaşama eğiliminin de bir sonucu olarak bu tür tapınakların sayısı zamanla çoğaldı.⁶⁹ Kutsalın inşasında Kâbe basit mimarîsi, Araplar arasında saygınlığı ve muhtemelen halk arasında dolaşan efsanevî anlatımların etkisiyle tercih edilen mimarî form oldu.

Putperestlerin Kâbe'den esinlenerek yaptığı binalar⁷⁰ genel hatlarıyla bilinmekle birlikte kutsal mekânlarının ayrıntıları tam olarak bilinmez. Çünkü tarihçilerin haberlerinde bu evlerin tasvirini tanımlayan ifadeler yoktur. Bir kısmının küp şeklinde mi yoksa başka şekilde mi olduğu da bilinmez.⁷¹ Köktenci bir bakış açısıyla hepsinin aynı olduklarını farz etmek yerine bunları aşağıda alfabetik bir sıralama ile tasnif edip, tarihi kayıtlar ve yeni arkeolojik keşifler eşliğinde incelemek gerekir. Kâbe formuyla bağlantılı olduğu düşünülen yapılar şöyledir:

a. Büssâ' (بِئْسَاء): Gatafân'ın liderlerinden Süleym b. Esed'in inşa ettirdiği ifade edilen bu kutsal mekân, Uzzâ putuyla birlikte zikredilir ve Zâtü Irk yakınlarında olduğuna dair işaretler bulunur.⁷² Gatafânlılar mabetlerini Kâbe'yle özdeşleştirmek için kasıtlı olarak "Büssâ" ismini seçmişlerdi.⁷³ Zira Büssâ' okunuş itibariyle Bekke/Mekke isimlerini andırmakta ve deveyi sağlamak için etrafında dolaşan köleyi ifade etmek için kullanılan "bess" fiili Kâbe'de yapılan tavaf eylemini çağrıştırmaktaydı.⁷⁴ Mekânın üretiminde Kâbe'yi örnek alan Zâlim b. Esed, Kureyş'in Safâ ve Merve ritüellerini canlandırabilmek adına buralardan bir taş alıp, Kâbe'ye olan mesafelerini de dikkate alarak bu mabede uygulamıştı.⁷⁵ Yine müstemilatı içerisinde Kâbe'deki kutsal su Zemzem türünde bir kuyu ve gökten indiğine inanılan bir taştan da

⁶⁸ Ebü'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa (Kâhire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 2000), 33.

⁶⁹ Ahmet Güç, "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları- I* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1998), 340.

⁷⁰ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 44; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/412.

⁷¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/412.

⁷² Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 15/454; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/99.

⁷³ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 15/223; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü kabâilü Arabü'l-kadîme ve'l-hadîse*, 8. Basım (Beyrût: Müessesetü Risâle, 1418/1997), 3/889.

⁷⁴ Şihabüddin Yâkut b. Abdullah Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2. Baskı (Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1995), 1/412.

⁷⁵ Bk. Palabıyık, "İslâm Öncesi Hicaz Putlarından/ Beytlerinden 'Zülhalesa'", 174.

bahsedilir. Hac için Büssâ'ya giden Gatafânlıların bu bina etrafında defalarca tavaf ettikleri ve kendi ürettikleri telbiyeleri söyledikleri dile getirilir.⁷⁶

b. Celsed (الجلسد): Kinde'nin ve Hadramut halkının taptığı bir puttur. Putun korunan bölgesi vardı. Himâ (حمى) olarak bildirilen bu bölgede davarlar ve koyunlar otlardı.⁷⁷

c. Didân Mâbedi (ديدان): Güney Arapları "Göğün Rabbi" (رب السماء) anlamına gelen "Ba'l Semen"'e (بعل سمن) tazimde bulunuyorlardı.⁷⁸ Büyük olasılıkla ibadetini Tedmürlülerden alınan bu put için "Didân" içinde bir tapınak inşa edilmişti. Tapınağa harem (الحرم) anlamına gelen Ahrem ve Ahrâm da deniyordu.⁷⁹

d. Fels (الفلس): Fels /Fülüs, Tay kabilesi ve Arapların önemli bir kesiminin tazimde bulunduğu putlardan birisiydi.⁸⁰ Tay ve civar kabileler ona hediyeler sunup, kurbanlar keserlerdi.⁸¹ Onun kutsiyetine sığınan kimse güvende olur ve dokunulmaz kabul edilirdi. Sığınan kimse ne suç işlerse işlesin mekânın hürmeti ve mülkiyeti hiç ihlal edilmezdi.⁸²

e. Gumdân (كعبة غمدان): Yemen'in San'a kentinde kraliyet sarayı olarak inşa edilen Gumdân,⁸³ putlara ev sahipliği yapan bir mekândı. Yüksekliği ve en son katındaki meclisiyle ön plana çıkan saray, Irak'taki Zigguratları çağrıştırmakla birlikte dört köşeli yapı olmasıyla Kâbe'yle dolaylı olarak ilişkilendirilebilir. Panteonunun bir şubesi olduğu düşünülen Gumdân'ı Sebe kralının Zühre (Venüs) adındaki ilah adına yaptırdığı⁸⁴ ve Himyerlilerin taptığı Nesr putunun burada olduğu söylenir.⁸⁵ Sebe dilindeki bir yazıtta (Ja 577/17), Me'rib ve San'a mabetleri *mhrm* olarak tanıtılır.

⁷⁶ Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ' ulâ esmâ'î'l-emkine ve'l-bikâ'* (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1412), 1/195; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/99.

⁷⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/151; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/280.

⁷⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/120.

⁷⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/315.

⁸⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrût: Dâru'l-Alemî, 1409/1989), 3/984; İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 15; Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Saka-İbrahim Abyârî (Mısır: Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955), 1/87; İbn Sa'd; *Tabakât*, 1/243; Mehmet Azimli, "Fils", *Cahiliye Araçlarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 277.

⁸¹ Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Habîb, *Kitâbü'l-muhabber*, thk. Elisa Lichtenstadter, (Beyrût: Dâru'l-Âfakü'l-Cedîde. trz), 316; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/260.

⁸² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/278-280.

⁸³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 318; Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

⁸⁴ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, 2/255; Ebü'l-Feth Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Kahire: Müessesetü Halebî, ts.), 3/78; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *Tefsîr-i kebîr mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyau Turâs, 1420/2000), 2/346; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/171.

⁸⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. Elisa Lichtenstadter (Beyrût: yy. ts.), 317; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/264.

f. **Karye Mâbedi (قرية الفاو):** Kinde devletinin başkenti Karyetü'l-Fâv'da 1981 yılında Riyad Üniversitesi'nden bir grup araştırmacı dört köşeli mâbedi keşfettiler. Yönü güneye bakan tapınak kutsal oda, hediyelerin sunulduğu mekânlar, avlular şeklinde dizayn edilmiş komplike bir yapı olup, taş, kerpiç, kireç ve başka inşaat malzemeleri kullanılarak inşa edilmiştir. İlginç olanı ise tıpkı Kâbe'nin ilk hali gibi tavanı olmayan açık hava tapınağıydı.⁸⁶

g. **el-Lât Evi/Beytürrabbe (بيت اللات):** Milattan önce Kuzey Arabistan'da ruhaniyeti adına birçok tapınak inşa edilen el-Lât, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde etkinliğini Taîf'te adına inşa edilen mekândan⁸⁷ aldığından Hicaz menşeli bir put olarak değerlendirilir. Coğrafi anlamda Kâbe'ye çok yakın bir mevkie kurulan kült merkezi mekân, dinî ritüel ve saygınlık bakımından Kâbe'yle kıyas edilebilecek benzerliğe sahipti. Kâbe'yle yakın ilişkisi ismiyle başlatılabilir. el-Lât kelimesinin kökeni muhtelif olmakla birlikte teoriler arasında Lât'ın Allah ismi celilinden müştak olduğu iddia edilir.⁸⁸

Dört köşeli bir kaya parçası/işlenmiş mermer olarak tasvir edilen el-Lât sunağı üzerine inşa edilen mabet, şekil itibariyle Kâbe'ye benzerdi.⁸⁹ Kâbe motifinde olduğu gibi binanın giriş-çıkışında kullanılmak üzere taş bloklar arasına dizayn edilen kapı ayrıntısı mevcuttu. Binanın içerisinde Lât'a sunulacak hediyelerin muhafaza edildiği bir alan da vardı.⁹⁰ Perdedarlık görevinin de tahsis edildiği mekânın dış cephesi⁹¹ aynen Kâbe gibi örtüyle kaplanır, yılda bir kez ve büyük bir ihtimalle de törenle değiştirilirdi.⁹² Harem olan bir vadisi ve himâsı vardı.⁹³ Orada ağaç kesmek, avlanmak yasak olduğu gibi buraya sığınan insanlar emniyette olurlardı. Belirli dönemlerde düzenlenen hac ziyaretlerindeki tavaf⁹⁴ ve telbiye ritüelleri de Kâbe'ye

⁸⁶ Burhaneddin Dellû, *Ceziretü'l-Arab kable'l-İslâm: et-Tarihü'l-İktisadi - el-İctimai - es-Sekafi - ve's-Siyasî* (Beyrût: Dâru'l-Farabi, 2001), 423.

⁸⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/5. Bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Döneminde Lât Kültü", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 25-56; Mahmut Kelpetin, "Hicaz Bölgesinin Meşhur Putları: Lât, Menât ve Uzzâ", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 63-83.

⁸⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrût: Müessesetü Risale, 1420/2000), 13/182.

⁸⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/126; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/5; Mahmud Şükri Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb fi mârifet-i ahvâli'l-arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eş'ârî, 2. Basım (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/202.

⁹⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/228.

⁹¹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/5.

⁹² Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/5; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/229. Ayrıca Bk. Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Döneminde Lât Kültü", *Cahiliye Araştırmaları İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 71.

⁹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/414.

⁹⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/5.

benzerdi.⁹⁵ Pek çok açıdan Kâbe'yi kendilerine idol yapan Taîfliler, Mekke'deki kutsal evin benzerine sahip olduklarını dillendirir ve buraya Beytürrabbe derlerdi.⁹⁶

h. el-Makah (المكة): Modern adı Mahrem-Belkis olan tapınak Sebeliler tarafından M.Ö. 1. bin yılın başlangıcında inşa edilmiştir. Sebelilerin en büyük tanrısı el-Makah adına kurulan mabet, ana ibadet merkezi ve dolayısıyla antik Yemen'de kutsal mekân ve kutsal zaman kavramlarının temel odak noktası olmuştur. Avâm tapınağı, A'yı simgeleyen el-Makah ile ona tapan Sebe halkı arasındaki iletişimin merkeziydi.⁹⁷ Tapınak ilk yapıldığında nispeten basit olsa da 1500 yılı aşkın sürede küçük bir tapınaktan devasa bir komplekse dönüşmüştür. Son büyüklüğü yaklaşık 15.000 m² olduğu söylenmektedir.⁹⁸ Me'rib yerleşkesine 3,5 km uzaklıkta inşa edilen Avâm kompleksi odalardan, kare şeklindeki üstü kapalı sütunlu avludan, üzeri açık oval tapınaktan,⁹⁹ mezarlıklardan ve geniş koridorlardan oluşuyordu. Yakın zamanda keşfedilen bir yazıtta "Avâm'daki el-Makah arazisi" olduğundan bahsedilir. Bu arazi ekili alanlar, hurma bahçeleri ve muhtemelen bir pazar oluşturuyordu ve Me'rib güney vahasının doğu tarafında büyük bir kısmını kaplamaktaydı.¹⁰⁰

Eski Yemen'deki en önemli hac ziyareti el-Makah için düzenlenir ve Avâm tapınağında bir geçit töreniyle yapılırdı. Hac her yıl Zū-Abhay/Zilhicce ayında yapılırdı.¹⁰¹ Tavaf hakkında somut bir kanıt bulunmasa da oval şekildedeki devasa yapı tavaf alanının bir parçası olabilir.

1. Menât (مناة): Sâmi ulusların yaşadığı bölgelerde farklı isimlerle anılan Menât, ruhaniyeti Arap Yarımadası'nın farklı bölgelerinde hulûl eden dişi tanrıçaydı.¹⁰² Kur'an âyetleri nazil olduğu sırada Menât'ın en meşhur tapınağı Mekke ile Medine yolu üzerinde Medine'ye 7 mil (15 km) uzaklıkta Müşellel bölgesinin Kudayd mevkiindeydi.¹⁰³ Kozmik dağ anlayışına uygun yüksek bir yere konulan ve Güneş'e izafe edilen puta tıpkı Kâbe'ye benzer tarzda bir mabet inşa edilmişti.¹⁰⁴ Evs kabilesi, Hazrec kabilesi, Mekke'de, Medine'de ve komşu bölgelerde

⁹⁵ İbn Kutrub, *el-Ezmine*, 39; Âtik b. Gays el-Belâdî, 271.

⁹⁶ Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/202; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/25.

⁹⁷ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 91; Maraqtan, "Sacred spaces in ancient Yemen", 112.

⁹⁸ Maraqtan, "Sacred spaces in ancient Yemen", 115

⁹⁹ Dellû, *Ceziretü'l-Arab kable'l-İslâm*, 420.

¹⁰⁰ Maraqtan, "Sacred spaces in ancient Yemen", 113.

¹⁰¹ Maraqtan, "Sacred spaces in ancient Yemen", 112.

¹⁰² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/85; İsrail Balcı, "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât", *Cahiliye Araçlarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 102.

¹⁰³ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 13; Vâkîdî, *el-Meğâzi*, 2/870; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/85; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/125. Kelpetin, burasının daha uzakta olduğunu düşünür. Bk. Kelpetin, "Hicaz Bölgesinin Meşhur Putları: Lât, Menât ve Uzzâ", 74.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 22/524.

oturan herkes ona saygı gösterir, kurbanlar ve hediyeler sunardı.¹⁰⁵ Şekil olarak Kâbe'yi anımsatan yapı fonksiyon ve dinî ritüeller bakımından da Kâbe'nin alternatifiydi. Kâbe'de olduğu gibi kutsallık atfedilen harem alanı tahsis edilmiş ve buraya sığınanlar güvende kabul edilmişti.¹⁰⁶ Hatta tapınağa sunulan hediyeler için ayrıca bir oda yapıldığı ve hediyelerin burada muhafaza edildiği söylenir.¹⁰⁷

Medineliler hac veya umre yapacakları zaman önce Menât için ihrama girer, ilk tavaflarını Kudeyd'de yaparlardı.¹⁰⁸ Burada icra ettikleri ibadetlerin bir kısmını Kâbe'de yapılanlara denk sayar, böylelikle haccın rükünlerini eksik yaparlardı.¹⁰⁹ Sonra Kâbe'yi ziyarete yönelirler ve tavaf ederken Menât'ı ululayan telbiyeleri söylerlerdi.¹¹⁰ Vakfelerde herkesle birlikte dururlar, fakat başlarını tıraş etmezlerdi. Tavafı bitirdikten sonra Menât'a gelirler, başlarını bu putun yanında tıraş ederler ve orada dururlardı. Bu son hareket olmaksızın haclarını tamam saymazlardı.¹¹¹

j. Negrân Kâbesi (كعبة نجران): Negrân şehrinde söz sahibi olan Mezhic kabilesi Yeğûs putuna tapmaktaydı ve onun ruhaniyetine ayinler düzenlemeyi adet edinmişlerdi.¹¹² Buradaki diğer kabilelerde Zülhalesa ve Vedd putuna veya dilek ağacına benzer tarzda hurma ağacına tazimde bulunanlar da mevcuttu. Çoğulcu ilah anlayışları neticesinde Negrân halkı şehrin yakınındaki bölgelere tapınaklar yaptılar. Bu niyetle Benî Abdülmudân b. Deyyan Kâbe'ye benzer bir şekilde kare ve yeryüzünden yüksekte bir bina inşa ettiler. Tıpkı Kâbe gibi insanlar buraya merdivenler vasıtasıyla ulaşmaktaydı.¹¹³ İnsanlar buraya hacceder ve tavaf yaparlardı. Has'âm kabilesinin tamamı haram aylarda Kâbe'ye değil Negrân'a gelirlerdi. Binanın etrafına çok sayıda ağaç dikmiş ve binanın duvarları ile çatısını kıymetli mücevherlerle tezyin etmişlerdi.¹¹⁴ Şekli ve insanların onu çok yüce tutulmasıyla "Kâbetü Negrân" şeklinde isimlendirilirdi.¹¹⁵

¹⁰⁵ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 13; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/85; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/125.

¹⁰⁶ Balcı, "Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menât", 102.

¹⁰⁷ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 27.

¹⁰⁸ Nesâî, "Menasikü'l-Hac", 168.

¹⁰⁹ Müslim, "Hac", 263.

¹¹⁰ İbn Kutrub, *el-Ezmine*, 39.

¹¹¹ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 14; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/125.

¹¹² İbn Habîb, *Muhabber*, 318.

¹¹³ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz Bekrî el-Endülüsî, *Mu'cem mâ ista'cem min esmâ'il-bilâdi ve mevâdi* (Beyrût: Â'limü'l-Kütüb, 1403/1983), 2/603.

¹¹⁴ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 44; Bekrî, *Mu'cem mâ ista'cem*, 2/603.

¹¹⁵ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 44; Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrût: Dâru's-Sâdır, 1889), 133.

İbnü'l-Kelbî'nin Negrân Kâbe'sinin bir binadan ziyade 300 tabaka deriden inşa edildiğini söylemesi¹¹⁶ daha ilginçtir. Zira Hz. Âdem döneminde Kâbe'nin kırmızı yakuttan bir çadır¹¹⁷ olduğundan bahsedilmesiyle bu yapı arasında bir bağ kurulabilir. Belki de halk arasında dolaşan efsanevî anlatımlardan etkilenen Negrân halkı Kâbe'nin ilk halini yapmakla övündükleri bir bina inşa etmişlerdi.

k. Riâm/Riyâm (ريام / ريام): Şefkatli davranmak anlamına gelen raeme fiilinden türemiş müennes bir isim olan Riâm,¹¹⁸ Himyer krallarının San'a'da inşa ettiği tapınaktı. Hemdânî, Riâm b. Nehfen b. Hemdan sebebiyle burasının Hemedân'ın bir evi olduğu görüşündedir.¹¹⁹ Yemen halkı buraya saygı gösterir, kurban keser, tavaf eder ve benzer işleri yaparlardı¹²⁰

l. Rudâ (رضى/رضاء): Temîm kabilesinden Benî Rebîa b. Ka'b b. Sa'd b. Zeydümenât'a ait bir beyt/put eviydi. Müstevgir b. Rebîa İslâm geldikten sonra bu şekli ve ibadet ritüeli tam olarak bilinmeyen bu evi yıktı.¹²¹

m. Suayr (سعيير): Suayr, Aneze'nin putudur. İnsanlar ona hac yapar, etrafında tavaf eder ona kurbanlar keserlerdi.¹²²

n. Sin İlahının Kâbesi (كعبة الأله سين): Hadramutluların yaşadığı Mezb/Mezâb şehrinde Ay'ı simgelemesi için miladi 4. asırda Sin ilahına bir kare şeklinde olduğu düşünülen bir tapınak inşa edilmişti.¹²³

o. Kâbetü Şeddâd (كعبة شداد/سنداد): İyâd kabilesinin saygı duyduğu bir puttu. Onlar Tihamede yaşarken Mudar ve Rebîa kabileleriyle kavgaya tutuştuklarında Irak'a gittiler. Basra ve Kufe arasındaki Sindâd'da¹²⁴ Kâbelerini inşa ettiler.¹²⁵ Onu tavaf eder ve etrafında ibadet ederlerdi. Beytullah gibi aziz görür ve "Kâbetü Şeddad" derlerdi.

ö Uzzâ-Sukâm Mâbedi (سقام): Uzzâ,¹²⁶ Arapların uzun süredir tanıdığı, ilk zamanlar kuzey bölgelere, sonraları Hicaz bölgesine sirayet eden dişi tanrıçaydı. Lât ve Menât'ın annesi olarak tasavvur edilen bu puta olan ilgi ve saygı fazla olduğundan birkaç noktada kült merkezi

¹¹⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5/268; Ahmed İbrahim eş-Şerîf, *Mekke ve Medine fi'l-cahiliyye ve ahdi'r-Rasûl* (Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1985), 144.

¹¹⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/41.

¹¹⁸ Süheylî, *Ravdû'l-unûf*, 1/182.

¹¹⁹ Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî, *Sifatü cezîretü'l-Arab* (Leiden: Brill, 1884), 3/109.

¹²⁰ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 11-12; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/87; Bekrî, *Mu'cem mâ ista'cem*, 4/1396.

¹²¹ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 30; İbn Hişâm, 1/87; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 3/50.

¹²² Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 3/222; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/277; Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, 2/210.

¹²³ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 3/161-162.

¹²⁴ Bekrî, *Mu'cem mâ ista'cem*, 1/204.

¹²⁵ Hemdânî, *Sifatü cezîretü'l-Arab*, 1/171; Bekrî, *Mu'cem mâ ista'cem*, 1/68; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 3/266

¹²⁶ Adem Apak, "Uzzâ", *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 111.

yapılmıştı. Uzzâ'ya dair farklı anlatıları dikkate alan Apak, Hicaz bölgesinde onun ruhaniyeti iki noktada tecelli ettirildiğini düşünür.¹²⁷ Birincisi Gatafânlılar'ın saygı duyduğu ağaçtan (semüre),¹²⁸ diğeri ise Kureyş ve Kinane kabileleri için bir puttan ibaretti. Gatafânlılar onun için bir ev yapmış¹²⁹ ve kurban sunmak için bir sunak (Gabgab) tahsis etmişlerdi.

Uzzâ tanrıçasını ilah edinen Kureyş ve Kinâne, Mekke'den Irak'a çıkışta sağda, Huraz isimli bir vadideki Sukam isimli dağ yarığına bir tapınak yaptıkları da bilinir.¹³⁰ Tapınağın Kâbe'ye benzetilmesine dikkat edilmişti.¹³¹ Zalim b. Es'ad edindiği dile getirilen Uzzâ Kureyş'in en büyük putuydu, onu ziyaret ederler, ona hediyeler sunarlar, Gabgab adı verilen mekânda kurbanlar keserlerdi.¹³² Hacılar, Kâbe'den sonra Uzzâ'ya gelirler, onu tavaf ettikten sonra ihramdan çıkarlar ve yanında bir gün kalırlardı.¹³³ Burası Kâbe'nin kutlu bölgesi gibi kutlu olmuştu.¹³⁴

p. Ukaysir (بيت الأقيصر): Kudâa, Lahm, Cüzam, Âmile ve Gatafân kabilelerinin Suriye boylarında Şam'ın eteklerinde el-Ukaysir isimli putlarına inşa ettikleri mekândı.¹³⁵ Arapların bir kısmı ona haccederler, yakınında başlarını tıraş ederlerdi.¹³⁶ Tıraş bittiğinde Yemenî kabilelerin âdeti üzere her bir avuç dolusu saç demetini sunağa atarlardı.¹³⁷ Saçları ile beraber bir tere (eski ölçü birimi) un da bırakırlardı.¹³⁸

r. Ukaz Mâbedi (معبد عكاظ): Cihar, Hevazin kabilesinin putlarından biriydi yeri de Ukaz'daydı.¹³⁹ Şekli tam olarak bilinmeyen Ukaz mabedine panayır mevsimi boyunca buraya insanlar gelir, hac ziyareti için niyetlenir, buradaki taşları tavaf edip telbiye getirirlerdi.¹⁴⁰

s. Vedd Mâbedi (معبد ود): Vedd, Kelb kabilesinin Dümetülcendel'de erkek savaşçı suretinde tasvir ettikleri,¹⁴¹ tanrıydı.¹⁴² Main'in büyük tanrısı Vedd, aynı zamanda Semûd ve Lihyan gibi

¹²⁷ Apak, "Uzzâ", *Cahiliye Araplarının İlahları*, 111.

¹²⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/83.

¹²⁹ Kehhâle, *Mu'cemü kabâil*, 3/889.

¹³⁰ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 18; Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, 2/204.

¹³¹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/116.

¹³² İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 18; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/84.

¹³³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/126.

¹³⁴ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 19.

¹³⁵ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 38; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 1/238.

¹³⁶ Kehhâle, *Mu'cemü kabâil*, 3/889; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/99.

¹³⁷ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 48; İbrahim eş-Şerîf, *Mekke ve Medine*, 143; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/275.

¹³⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/275.

¹³⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/282.

¹⁴⁰ İbn Kutrub, *el-Ezmine*, 39.

¹⁴¹ Korkut Dindi, Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ, Yegüs, Yeük ve Nesr", *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 204.

¹⁴² İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 8; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5/366.

diğer Arap kabilelerinin tanrısıydı. İslâm ortaya çıktığında Hicaz'ın en büyük putlarından biriydi. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Nûh devrinde tapınılan diğer putların isimleriyle birlikte geçmektedir.¹⁴³ Vedd'in tapınağı, hizmetçileri ve müntesipleri vardı. Vedd putuna tahsis edilen mabet İslâm'la yıkılmıştır.¹⁴⁴

ş. Zi Gâbe Evi (بيت ذي غابة): Zi Gâbe, Ay'a tapan Lihyanoğulları birinci ve en büyük tanrılarındandır. Ay'ın yıldızlar gibi gündüzün kaybolup gece beliren yönünü esas alarak erkek şeklinde tasavvur ettikleri puttu.¹⁴⁵ Zi Gâbe için Hısn mabedini inşa etmişlerdi.¹⁴⁶ Didân'da kurulan tapınak kentin ortasındaydı ve içerisinde bir su havuzu izleri vardı.¹⁴⁷ Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla inananlar, dinî ayinleri yerine getirmeden önce onunla abdest alır veya vücutlarının bir kısmını arındırmak için yıkarlardı.¹⁴⁸

t. ZülKa'bât (ذو الكعبات): Rebâa, Bekir b. Vâil ve İyâd mensuplarının etrafında tavaf ettikleri kare şeklindeki yapı,¹⁴⁹ kabilelerinin hac merkeziydi.¹⁵⁰ Ancak tarihçiler bu tapıntan ve içindeki putlardan bahsetmemiştir.¹⁵¹

u. Zülhalesa (ذو الخلسة): Beyaz bir kristal taşın üzerine işlenen taç formundaki Zülhalesa, Mekke ve Yemen arasındaki farklı noktalarda ruhaniyetini yansıtan sunakları bulunan, ancak kült merkezi Mekke'den yedi gecelik uzaklıkta (200 km), Serat dağlarının yamacında dört köşeli mabetti.¹⁵² Kâbe'ye nazire olsun diye eş değer özelliklerde inşa edilen mabedin üretimiyle Mekke'deki Kâbe Kâbetü'ş-Şâmiyye (Kuzey Kâbe), burası ise Kâbetü'l-Yemâniyye (Güney Kâbe) olarak adlandırıldı.¹⁵³ Harem vafısı bulunan mabede Arapların bir kısmı saygı gösterir, hediyeler takdim eder ve kurbanlar sunardı.¹⁵⁴ Kâbe'de hac etmeyip ruhaniyetine inandıkları Zülhalesa'ya yönelirlerdi.

¹⁴³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/292.

¹⁴⁴ Muhammed İbn Habîb el-Bağdâdî, *el-Münnemmak fi ahbârî Kureys*, thk. Hurşîd Ahmed Fâruk (Beyrût: 'Alimü'l-Kütüb, 1405/1985), 327; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5/368; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/255; Yavuz. XLII/589.

¹⁴⁵ İdhâm Hasan Ferhân el-Azâvî, *İbâdetü'l-Felekiyye inde'l-Arab kable'l-İslâm* (Irak: Dâru Gaydâ, 1436/2015), 105.

¹⁴⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 15/29.

¹⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/314.

¹⁴⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 3/256.

¹⁴⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*, thk. Ahmed Abdütteväb (Kâhire: Dâru'l-Fudeyle, 1319/1999), 142; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/463.

¹⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/88; Süheylî, 1/368.

¹⁵¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/415.

¹⁵² İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 34 -35; Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, 2/207.

¹⁵³ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 36.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/86; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 17/562; Palabıyık, "İslâm Öncesi Hicaz Putlarından/Beytlerinden 'Zülhalesa'", 174.

ü. Zuşarâ Mâbedi (معبد ذي الشرى): Nabâtlıların başkenti Petra'da bir dağın içine yapılmış evlerden birisi de Zuşarâ mabedi idi. Zuşarâ, öncesinde bölgesel bir tanrı iken, M.Ö. 3. yüzyılda yerel yüce bir tanrı mertebesine kadar yükselmiş güneş tanrısıydı.¹⁵⁵ Onun ruhaniyetine yapılan ev, ibadet etmeye adanmıştı. Kurban sunma sahnelerinin altın ve resimlerle süslenmiş işlemelerle nakşedildiği evde altınla kaplı bir kaide üzerine "Zuşarâ" putu dikilmişti.¹⁵⁶ Mabet büyük bir binaydı ve kayanın içine oymayla yapılmıştı. Eni 50 metreye yakın, yüksekliği 45 metre iki katlı ve iç kısmı büyük bir odadan oluşurdu. Üst katı üçgen şekildedeydi.¹⁵⁷

İnsanlar çok uzak yerlerden Zuşarâ'yı ziyaret için gelirdi. Bu tapınağa her yıl aralık ayınının 25. günü hac ziyareti düzenlenir ve insanlar "Evin Rabbi"ne yaklaşmak için uzak yerlerden ona akın edelerdi. Belirlenen günleri geçirip Kurban kestikten sonra evlerine dönerlerdi.¹⁵⁸ Petra da bulunan bir yazıtında, Zuşarâ tanrısı mabedinin bir alameti olarak oradaki putun evini çevreleyen kutsal yer ve haremden bahsedilir.¹⁵⁹ İslâm ortaya çıktığı sırada Devs kabilesinin taptığı Zuşarâ'nın korunaklı bölgesi, himâsı ve kutsal suyu bulunmaktaydı.¹⁶⁰

2.2. Kâbe-Putperest Mabetler Arasındaki İlişki

Fizikî şartlar, inanç, ibadet ve ritüel açısından Kâbe'yle bağlantılı olduğu imajı beliren mekânlar karşılaştırmalı bir şekilde ele alındığında bunların belirli oranlarda Kâbe'den etkilendikleri anlaşılacaktır. Karşılaştırmalı yaklaşım çoğu zaman tatmin edici olmasa da birbirine yakın tarihî, kültürel, dinî veya sosyal mekânlar kendi bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde olumlu sonuçlar verebilir.¹⁶¹ Çeşitli açılardan yapılan karşılaştırma sonucunda ortaya çıkan tablo şu şekildedir:

¹⁵⁵ Healey 2011/1996.

¹⁵⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/ 415.

¹⁵⁷ Dellû, *Ceziretü'l-Arab kable'l-İslâm*, 424-425.

¹⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/ 415.

¹⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11/413.

¹⁶⁰ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 3/331; Süheylî, *Raodû'l-unûf*, 3/376.

¹⁶¹ Lundquist, "What Is a Temple? A Preliminary Typology", 84.

Tablo 1: Arap Yarımadasında Kâbe ile Örtüşen Mekanlar

No	Tapınak İsmi	Coğrafi Bölgesi	Tapınakların Kâbe'den Etkilendiği Kısım ve Alanlar				
			Şekil	Müştemilat	Ritüel	Kutsal Alan	İsim
1	Büssâ	Hicaz	Dört köşeli (?)	Kutsal su ve taş	Hac, tavaf, ihram, telbiye		Mekke
3	Celsed	Güney	(?)			Harem ve Himâ	
3	Didân		(?)			Harem	
4	Fels	Hicaz	(?)	Sunak	Hac, tavaf, kurban		
5	Gumdân	Güney	Dört köşeli		Hac, telbiye	Harem	
6	Karye	Güney	Dört köşeli açık hava tapınağı	Sunak			
7	Lât	Hicaz	Dört köşeli	Sunak, kutsal taş, örtü	Hac, tavaf, telbiye	Harem, himâ	Allah, Beyt
8	el-Makah	Güney	Dört Köşeli ve Yuvarlak Kompleks		Hac, tavaf (?), kurban	Harem, himâ	İlah
9	Menât	Hicaz	Dört köşeli	Sunak,	Hac, tavaf, telbiye tıraş, ihram, kurban		Beyt
10	Necrân	Hicaz	Dört köşeli	Sunak	Hac, tavaf	Himâ	Kâbe
11	Riâm	Güney	(?)		Hac, tavaf, kurban		
12	Rudâ	Hicaz	(?)				Beyt
13	Suayr	Yemâme	(?)		Hac, tavaf, kurban		
14	Sin	Güney	Dört köşeli				
15	Şeddâd	Irak	Dört köşeli (?)		Hac, tavaf,		Kâbe
16	Sukâm	Hicaz	Dört köşeli	Sunak	Hac, tavaf, tıraş, telbiye, ihram,		Beyt

17	Ukaysır	Şam	(?)	Sunak	Hac, tavaf, tıraş, tavaf, ihram,		
18	Ukaz	Hicaz	(?)		Hac, tavaf,		
19	Vedd	Hicaz	(?)		Telbiye		
20	Zi Gâbe	Güney	(?)	Kutsal su	Abdest,		
21	ZülKâbât	Yemâme	Dört köşeli	Sunak	Hac, tavaf,		Kâbe
22	Zülhalesa	Güney	Dört köşeli	Sunak, kutsal taş	Hac, tavaf, telbiye		
23	Zuşarâ	Kuzey	Dört köşeli ve iki katlı	Sunak, kutsal su	Hac, Kurban	Harem, himâ	

Kâbe, dört köşeli yapısı, taklit edilebilir niteliği ve inşasında kullanılan malzemenin Arabistan'da bolluğu nedeniyle putperest tapınaklarının mimarî formlarını etkilemiştir. Pusulanın keşfedilmediği bir dönemde ticaret kervanlarının yollarını kolay bulmaları amacıyla tapınakların dünyanın dört tarafını/ana yönleri ve kutup yıldızı gibi çeşitli gök cisimlerini göstermeleri¹⁶² arzu edilen bir fonksiyon olmalıdır. Ancak dört köşeli oldukları bilinen tapınaklar, İslâm dininin yarımada'yı etkisi altına almasıyla tahrip edilmiş veya yeni bir dinî mekâna dönüştürülmüşler, böylelikle planları ve ölçüleri kaybolarak isimleri kalmıştır.

Tapınaklar fizikî şartlar açısından genel bir tasnife tabi tutulmak istendiğinde, inşa edildikleri coğrafya bakımından Hicaz'daki tapınaklar kare ve basit niteliklere sahip iken, güney veya kuzey bölgelerdeki yapılan birkaç katlı, açık hava kompleksli, daire şeklinde ve çok fonksiyonlu oldukları söylenebilir.¹⁶³ Mimarî yapıların merkezden uzaklaştıkça etki alanlarını kaybettiklerinden Kâbe, Hicaz'daki tapınaklar üzerinde daha baskın bir hal almış; güney ve kuzey bölgeler yanı başlarındaki hâkim inançların ve ticaretin getirdiği zenginlik sonucu Kâbe formundan uzaklaşarak Mısır, Mezopotamya ve Uzak Doğu dinlerinin etkisinde kalmıştır. Bu durum üzerinde mekânsal uzaklığın yanında başka amillerde etkili olmuştur. Zira Câhiliye döneminin sanatı milattan yüzlerce yıl önce başlamış, Güney Arabistan ve Yemen'de çok ileri seviyeye ulaşmıştı. Suriye'de de Yunan-Hellen, Irak ve Fars sanatının etkisi hissedilir derecede temayüz etmişti.¹⁶⁴

¹⁶² Lundquist, "What Is a Temple? A Preliminary Typology", 92.

¹⁶³ Bk. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016).

¹⁶⁴ Dellû, *Ceziretü'l-Arab kable'l-İslâm*, 395.

Kâbe merkezli tapınaklar, müstemilat bakımından yer yer Kâbe'yi hatırlatmaktaydı. Kâbe'nin bir köşesine konulan Hacerülesved'e ithafen garip ve nadir taş bulup, tapınağın bölümlerine ilave etme ve buna saygı gösterilme anlayışı Büssâ mabedinde olduğu üzere diğer mabetlerde de kısmen görülmektedir. Kutsal mekânlar, genellikle yapının kendi içindeki bir kaynaktan akan yaşam sularıyla ilişkilendirilirdi.¹⁶⁵ Arabistan'daki su kıtlığı sebebiyle tapınakların tamamında kutsal su figürü belirmese de Zemzem ile özdeşleşen yerler mevcuttur. Aynı şekilde Kâbe'deki sunakların da taklidi neredeyse tapınakların tamamında görülen ortak noktalardandır. Kurban kesmeye güç yetiremeyenlerin sahip oldukları mal varlıklarının bir kısmını almak için tapınakların hemen girişlerine sunaklar yapılmıştı. Kâbe'den esinlenerek mekânların dış cephelerini giydirme/süsleme ve işlerin düzenli yürümesi için hicâbe, sidane vb. görevlerin paylaşılması da söz konusuydu. Kutsal mekânlarını Kâbe'ye benzeterek üzerine örtü örten Taîfliler bu konuda bilinen örneklerindendir.

İnanç bakımından tapınaklarda düzenlenen ibadetler Kâbe'ye özgü ritüellerinin bir yansımasıydı. Kutsal mekânları ziyaret, ilahlara kurban sunma¹⁶⁶ ve yılın belli dönemlerinde tören yapma semavî ve beşerî dinlerin ortak noktalarındandır. Ancak hac, umre, ihram, telbiye, tavaf ve tıraş uygulamaları Kâbe'ye özgü niteliklerdi. Câhiliye devrinde kutsal mekânları ziyaret etmenin ön koşulu saflık ve helal kazancı sembolize eden ihramı giymekti.¹⁶⁷ Mikat bölgesine ihamla girenler Kâbe'ye ulaştıklarında kutsal evi her yönüyle temaşa ederek evrenin varlığını ve yüce yaratıcının büyüklüğünü ululamak için tavaf yaparlardı. Tavafı putlara kadar indirgeyen Araplar, Kâbe'nin etrafında tavaf edenlere benzemek için mabetleri etrafında dönerlerdi.¹⁶⁸ Hanîf inancın bozulmasıyla telbiyeler de¹⁶⁹ yerellik arz etmeye başlamıştı.¹⁷⁰ Böylece her kabilenin Kâbe'de söylenen telbiyenin etkisinde kalarak kendi ilahı huzurunda ve hac zamanında getirdiği kendilerine özgü telbiyeler peyda olmuştu.¹⁷¹

---

¹⁶⁵ Lundquist, "What Is a Temple? A Preliminary Typology", 88.

¹⁶⁶ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 34.

¹⁶⁷ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 135.

¹⁶⁸ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 11/332; Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, 2/206.

¹⁶⁹ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, 7.

¹⁷⁰ İbn Kutrub, *el-Ezmine*, 39.

¹⁷¹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 6/375; Harfûş, *Kabiletü Temîm*, 1/21; Ateş, *Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 143; Emrah Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", *CÜİFD* 21/1 (2017): 570.

Tapınaklar tanrıların evi olduğu için, özel bir hürmet ve kutsallığa sahiptiler. İnsanlar bu evlerde Kâbe'ye tazimde buldukları gibi tazimde bulunurlardı.¹⁷² Tapınakların bir parçası olarak kabul edilen ve sınırlarla tanımlanan evlerin etrafında yerler edinildi, bu nedenle içeride olan güvenli bir sığınak olarak kabul edildi. Tapınağın sınırının dışında olan yerler ise tapınaklar için halk tarafından belirlenen yasaya göre o kutsallığa sahip değildi.¹⁷³ Buralardan yağmur ve düşmanlara galip gelmek için yardım istenirdi. Yardım, güç ve destek talep ederlerdi. Fakat bunların hiçbirisi Mekke'deki Kâbe'nin ulaştığı seviyeye ulaşamadı. Çünkü burayı Hz. İbrahim inşa etmiş ve kendisine mescit kılmıştı.

Sonuç

Dinlerin özünde ulaşılması imkânsız, müteal ve aşkın ilah anlayışı bulunduğundan ilahlarla iletişimi sağlayan kutsal mekân inşası öncelikli konulardan olmuştur. İlkel dinlerin özünde tanrıların gökyüzünde olduğu inancının hâkim olması sebebiyle kozmik dağ addedilen alanlara çok katmanlı kutsal mekân inşaları başlamıştır. Göğü-yeri ve altını aynı düzlemde bir araya getirildiğine inanılan bu tür yapılar, ekonomisi iyi durumda olan ve medeniyette ileri seviyeyi yakalayan bölgelerde sert taşlardan yapılan mabetlere dönüşmüştür. Mısır'daki piramitler, Mezopotamya'daki Zigguratlar, Anadolu'daki tapınaklar benzer gayelerin ürünüdür. Bu tür yapılar mimarî formları, fizikî şartları ve kullanım amaçları farklılık arz ettikleri kadar birbirleri üzerinde etkiler bırakmıştır. Nitekim Lundquist, mabetleri birçok açıdan eşleştirmiştir. İnsan aklının tasarımı olan bu tür yapılarda etkileşim kaçınılmaz olsa da ilahî menşeli ya da dinlerin temsilcileri tarafından inşa edilen yapılarda benzer etkilenmeden bahsetmek her zaman mümkün olmayabilir. Diğer bir ifadeyle beşerî dinlerin kendi mekânlarını oluştururken bir etkilenme içerisinde olduklarını, ilahî dinlerin ise yaratıcı tarafından belirlendiğinden özlerinde bir tesirin olmadıkları ancak vahdetten uzaklaştıkça tesirlere açık hale geldikleri söylenebilir. Zira Hz. İbrahim'le özdeşleşen Kâbe mimarî formu, ibadet, ritüel ve etrafında şekillenen yasalarla diğerlerinden farklılık arz eder. İlk inşa edildiğinde dört duvarlı, üzeri açık ve yığma taş olmasıyla güç abidesi kabul edilen yapılardan bir hayli farklıdır.

Yeryüzünün ilk mabedi olarak Arabistan'ın Hicaz bölgesine inşa edilen Kâbe, ilahî kaynaklı inanç sistemi, ritüelleri ve müştemilatıyla özgün bir yapıttır. Başka yapılardan

¹⁷² Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, 2/206.

¹⁷³ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11/413.

etkilendiğini söylemek ilk olma vasfına aykırıdır. Pek çok açıdan benzersiz bir yapı olarak kabul edilebilecek Kâbe, Amr b. Luhay'ın pagan inançları Hicaz'a taşıdığı dönemde dahi özgünlüğünü büyük oranda korumuştur. Putperestlikte Nabâtilerin ciddi etkisi altında kalan Araplar buralarda imal edilen putları Hicaz'a taşıyarak Kâbe etrafına yerleştirmiş ve Kâbe'nin aslında bulunmayan putları, fal oklarını ve yeni sunakları ilave etmişlerdir. Putperestlikteki mabet anlayışı ve tapınma ihtiyacı sebebiyle Kâbe varlığını sürdürmüş ve mevcut haliyle kendi ibadethanelerini inşa etmekte kararlı olan Arap kabilelerin idolü olmuştur. Hz. İbrahim'in yarımada hâkim kıldığı muvahhid inançta Kâbe dışında başka mabetlerin kurulmasına bir teşvik veya ihtiyaç bulunmamasından dolayı başka mabetlerin inşası söz konusu olmamıştı. Putperestlik ise kabile özelinde veya bireysel çapta tapınmaya fırsat verdiğinden, Arapların kabile karizmasını her şeyden üstün tuttuklarından yeni mabetlerin inşası hız kazanmıştır. Yeni kurulan mabetler için örnek alınması gereken ilk yapı Hz. İbrahim'in kurduğu ve her kabile için kutsal bir anlam ifade eden Kâbe olmuştur.

Kâbe bulunduğu coğrafi bölge sebebiyle Hicaz'da kurulan mabetler üzerinde büyük etkiler bırakmıştır. Bu durum üzerinde Hicaz'ın Arap Yarımadası içerisinde putperestliğe en son yönelen bölge olması etkili olmuştur. Bölge özelinde düşünüldüğünde putların ilk önce Kâbe'ye konulmasıyla burayı örnek almakta adeta yarışan kabilelere bir nevi mabet prototip oluşturmuştu. Bu aşamada Araplar, dışardan aldıkları putların yanına kendi ürettikleri taş ve ahşap malzemeleri de ilave etmekteydi. İlah özelinde başlayan üretim yeni mekân inşalarını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Kâbe'nin mimarî önderliği daha çok Hicaz özeline söz konusu olmuş, aradaki mesafeler uzadıkça etki alanı daralmış ve uzak bölgelerde başka kültürlerin etkisi belirmeye başlamıştır. Ayrıca Arap Yarımadası'nda iktisadî-mimarî anlamda en gelişmiş bölge Yemen ve Kuzey bölgeler hem diğer medeniyetlerin etkisine açık bir noktada olmaları hem de paganizmle Hicaz'dan önce tanışmış olmalarıyla mekân üretiminde Kâbe'yi kısmen örnek almış olmakla birlikte kendilerini putperestliğe sevk eden medeniyetlerin yapılarından daha fazla etkilenmiştir. Petra'daki Züşarâ, Yemen'deki Avâm, Gumdân, Selhîn, Karye vb. mabetler mekân üretimdeki dış etkilerin bariz örnekleridir.

Kaynakça

- Abdülkerîm, Hâşim. "el-Ka'bât abre't-Târih". *Mecelletü İbhas Külliyyetü Terbiyü'l-İslâmiyye* 12/1 (2012).
- Âmidî, Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr b. Yahyâ. *el-Mütelif ve'l-muhtelif*. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.
- Âmir, Süleyman. *el-İrak fi't-târihi'l-kadîm*. Musul: Dâru'l-kütübi't-Tıba'a, 1993.
- Altuncu, Abdullah. *Sümerlerin Dini Tarihi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Apak, Adem. "Uzzâ". *Cahiliye Araplarının İlahları*. 111-122. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Azimli, Mehmet. "Menaf ve Fils Putları". *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bachelard, Gaston. *Mekânın Poetikası*. çev. Aykut Derman. İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1996.
- Barış, Mustafa Necati. "Câhiliye Döneminde Yargı Sistemi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 153-170.
- Bedrüddîn el-Aynî. Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1420/2000.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endülüsî. *Mu'cem mâ ista'cem min esmâi'l-bilâdi ve mevâdi*. 3. Basım. Beyrût: Â'limü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Ceram, Wilhelm. *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler -Arkeolojinin Romanı-*. çev. Hayrullah Örs. 10. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.
- Childe, Gordon. *Kendini Yaratan İnsan*. çev. Filiz Ofluoğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 2006.
- Courtney, Hunt. *The History of Iraq*. London: Greenwood Press, 2005.
- Dellû, Burhaneddin. *Ceziretü'l-Arab kable'l-İslâm: et-Tarihü'l-İktisadi- el-İctimai- es-Sekafi- ve's-Siyasî*. Beyrût: Darü'l-Farabi, 2001.
- Dindi, Korkut. Nûh (as) Döneminden Cahiliye Araplarına Tevarüs Eden Putlar: Ved, Süvâ, Yegüs, Yeük ve Nesr". *Cahiliye Araplarının İlahları*. 197-240. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Eliade, Mircea. *Sacred And Profane: The Nature of Religion*. çev. Willard R. Trask. New York: Harcourt Brace Jovanovich/Harvest Book, 1959.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*. thk. Muhammed Avvad. Beyrût: Dâru İhyaü Turasi'l-Arabî, 2001.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-Â'sar*. thk. Rüşdi Salih. Beyrût: Dâru'l-Endülüs, ts.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*, thk Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerâî. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Ya'küb. *Sıfatü cezîretü'l-Arab*. Leiden: Brill, 1884.
- İbn Abdilhak el-Bağdâdî Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdillâh. *Merâsîdü'l-ittilâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'*. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye el-Hâşimî. *Kitâbü'l-Muhabber*. thk. Elisa Lichtenstadter. Beyrût: Dâru'l-Âfakü'l-Cedîde, ts.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik. *et-Ticân fî Mulûki Himyer*. 2. Basım. San'a: Merkezu'd-Derâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347/1928.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa Saka- İbrahim Abyârî. Mısır: Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955.

- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh. *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrût: Dâru's-Sâdır, 1889.
- İbn İshâk, Muhammed. *Sîretü ibn İshâk*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1398/1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe, 2. Basım. Kâhire: Hey'etü'l-Msriyye, 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânu'l-Arab*. 1-3. Basım. Beyrût: Dârus's-Sadr, 1414/1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 5. Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü Münzir Hişam b. Muhammed b. Sâib. *Kitâbü'l-Esnâm*. thk. Ahmed Zeki Paşa Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 2000.
- İmad Abdülazim, Ebu Talib. *Tarihü Iraki'l-Kadim*. Kahire: Mısru'l-Arabiyye, 2014.
- Kamil, Hüveyde İhsan –Muhammed, Yusuf Muhammed. “Simat ve Enmatü'l-İmaretü'd-Diniyye fi'l-Iraki'l-Kadim”. *Mecelletü'l-Melviyye li'd-Dirasati'l-Asariyye ve't-Tarih* 3/6 (2016).
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü kabâilü Arabü'l-kadîme ve'l-hadîse*. 8. Basım. Beyrût: Müessesetü Risâle, 1418/1997.
- Kelpetin, Mahmut. “Hicaz Bölgesinin Meşhur Putları: Lât, Menât ve Uzzâ”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 63-83.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümerler*. çev. Özcan Buze. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2002.
- Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
- Landsberger, Benno. “Sümerler”. çev. Mevrure Osman Tosun. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/5 (Temmuz-Ağustos 1943).
- Lefebvre, Henri. *Mekânın Üretimi*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014.
- Lundquist, John M. “What is a Temple?: A Preliminary Typology”. *From Temples in the Ancient World: Symbols and Ritualism*, 1994.
- Maraqten, Mohammed. “Sacred Spaces in Ancient Yemen-The Awâm Temple. Ma'rib: A Case Study”, *Pre-Islamic South Arabia and its Neighbours: New Developments of Research*. 107-133. England: BAR International Series, 2015.
- Öğüt, Salim. “Harem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Palabıyık, M. Hanefi. “İslâm Öncesi Hicaz Putlarından/ Beytlerinden 'Zülhalesa'”. *Cahiliye Araplarının İlahları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Paşa, Hasan. *Tarihü'l-Fennü fi Iraki'l-Kadim*. Kahire: Mektebetü Nahdetü Mısriyye, 1956.
- Parrot, Andre. *The Tower of Babel*. trans. Edwin Hudson. London: SCH Press, 1955.
- Sakz, Harry. *Azmetü Bâbil*. Arapça trc. Amir Süleyman. London: Müessesetü'l-Kütüb, 1966.
- es-Sa'lebî, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail. *Fikhü'l-luğa ve sırrü'l-Arabiyye*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. Beyrût: İhyâü Turasi'l-Arabî, 1422/2002.
- Söylemez, Mahfuz. “Cahiliye Döneminde Lât Kültü”. *Cahiliye Araplarının İlahları*. 171-196. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Cahiliye Arap İncancında Putların Yeri”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 9-50.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Cahiliye Döneminde Lât Kültü”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 25-56.

- Süheylî, Abdurrahmân b. Abdillâh. *Ravdû'l-unûf fi tefsîri's-sîreti'n-nebevî li ibn Hişâm*. thk. Ömer Abüsselam. Beyrût: Dâru İhyaü't-Turasi'l-Arabi, 1421/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü't-Taberî*. Beyrût: Dâru't-Turâs, 2. Basım, 1387/1968.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones, Beyrût: Dâru'l-Alemî, 1409/1989.
- Yâkut el-Hamevî, Şihabüddin Yâkut b. Abdullah. *Mu'cemu'l-buldân*. 2. Basım. Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1995.
- Yıldırım, Yunus Emre. "Geç Kalkolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Mezopotamya Tapınaklarının Mimarî Gelişimi ve Toplumsal Önemi". Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.